

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК: 81-22 (575.2) (043.3)**

ТАНАЕВА НУРГУЛЬ ШАРАБИДИНОВНА

**ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС КАРАЖАТТАРДЫН КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ
МААЛЫМАТ БЕРҮҮЧҮЛҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2023

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Кенжебаев Даирбек Орунбекович**
филология илимдеринин доктору, доцент, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин чыгыш тилдер кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Сагынбаева Бурул**
филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин филология бөлүмүнүн башчысы
Шаршенбаев Акылбек Кадырбекович
филология илимдеринин кандидаты, доценттин милдетин аткаруучу, Билим берүүдөгү заманбап информациялык технологиялар институтунун мамлекеттик тил боюнча проректору

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы (722200, Каракол шаары, Ж. Абдрахманов көчөсү, 103).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 26-октябрында саат 10:00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-sb9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 26-сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Вербалдык эмес каражаттар табигый тилдин жаралып, калыптанып, өнүгүүсүнүн бардык этаптарын коштоп, аны менен бирге маалымат туюндуруу кызматын аткарып келсе да, аларды толук кандуу, атайын изилдөө иши ХХ кылымдын экинчи жарымынан тартып гана колго алынган. Аталган мезгилде вербалдык эмес каражаттарды изилдөөгө алган бир катар окумуштуулар тарабынан кандай гана маалымат болбосун анын 7 пайызы вербалдык каражаттар, 38 пайызы фонациялык каражаттар, 55 пайызы вербалдык эмес компоненттер аркылуу туюндурулары аныкталган.

Вербалдык эмес каражаттар тилдик коммуникациянын генетикалык төмөнкү сигналдык, функционалдык этабы болсо, ал эми тилдик коммуникация адамдын аң-сезиминин, борбордук нерв системасынын биологиялык, физиологиялык, психологиялык жана социалдык өнүгүүсүнө негизделген шарттуу белгилердин татаал, жогорку баскычка көтөрүлгөн системасы экендиги белгилүү. Андыктан бүгүнкү күндө вербалдык эмес каражаттарды ар тараптан изилдөө жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлдү десек болот. Анткени оозеки кеп агымында, жазма текстте, анын ичинде көркөм чыгармалардын тулкусунда вербалдык эмес компоненттердин социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, апеллятивдик, кайталоо, контрадикция, субституция, толуктоо, басым жасоо (акцентирование), жөнгө салуу (регулирование) өңдүү бир катар кызматтарын изилдөө менен, каармандардын ички психологиялык абалдарын, кептик портретин, көркөм образын түзүүдөгү алардын ролун аныктоо кыргыз тили илиминде актуалдуу маселелердин катарында тургандыгы талашсыз. Мындан тышкары көркөм чыгармадагы каармандардын ички дүйнөсүн, алардын оң жана терс сапаттарын, көп кырдуу индивидуалдуулугун автордун жана каармандардын бири-бирине берген мүнөздөмөлөрү аркылуу реалдуулуктун жогорку чегинде ачылып берилишинде колдонулган вербалдык эмес компоненттердин (жесттер, мимика, интонация ж.б.) ролун изилдөө бир катар зарылдыктар аркылуу шартталгандыгын кошумчалоого болот. Демек, жогоруда саналып өткөн бардык жагдайлар изилдөө ишибиздин темасынын **актуалдуулугун** айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн илимий программалар жана илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Вербалдык эмес каражаттардын изилденүү тарыхын сыпаттап жазуу менен алардагы концептуалдык жана прикладдык көз караш, өңүттөргө токтолуу, вербалдык

эмес компоненттердин кызматтарын көркөм чыгармалардан алынган үзүндүлөр аркылуу иллюстрациялап берүү, алардын функционалдык-семантикалык, коммуникативдик потенциалын, классификацияланыш өзгөчөлүктөрүн, көркөм жана креолизацияланган тексттердин тутумунда аткарган кызматтарын изилдөө ишибиздин негизги **максаты** катары эсептелет.

Аталган максатты жүзөгө ашыруу үчүн изилдөөдө төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

- вербалдык эмес каражаттардын теориялык жана практикалык маселелеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш абалына, алардагы концептуалдуу көз караштарга жана илимий адабияттарга сереп жүргүзүү;

- вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн концептуалдык жана прикладдык өңүттөрүн жана көркөм тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, аппелятивдик, кайталоо, контрадикция, субституция, толуктоо, басым жасоо (акцентирование), жөнгө салуу (регулирование) өңдүү бир катар кызматтарын изилдөө жана аларды конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрациялоо;

- вербалдык эмес каражаттарды классификациялоонун негизги принциптерин сыпаттап берүү жана алардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлүшү боюнча өзүбүздүн классификациябызды сунуштоо;

- вербалдык эмес каражаттардын контекстте туюндурган маанилерине конкреттүү мисалдардын фонунда токтолуу жана ички кеп, унчукпоо кубулуштарынын маңызын тилдик өңүттөн аныктоо;

- фонацияны изилдөөнүн таза тилдик жана паралингвистикалык аспектилеринин принципиалдуу айырмачылыктарын көрсөтүү жана кинесикалык белгилерди туура чечмелөөнүн шарттарын сыпаттап берүү;

- кинесикалык каражаттардын семантика-функционалдык табиятына жана көркөм чыгарманын архитектоникасындагы вербалдык эмес компоненттердин информативдик жана экспрессивдик кызматына токтолуу;

- креолизацияланган тексттердин семантикалык структурасынын принципиалдуу өзгөчөлүктөрүн иллюстративдик материалдардын мисалында кароо;

- жарым-жартылай жана толук креолизацияланган тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттер жана алардын аткарган кызматын көрсөтүү;

- креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграфемалык, супраграфемикалык, синграфемикалык жана топографемикалык

элементтердин информативдик-экспрессивдик кызматын иллюстрациялоо жана алардын теориялык маселелерин иликтөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн концептуалдык жана прикладдык өңүттөрүнүн, көркөм тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, аппелятивдик, кайталоо, контрадикция, субституция, толуктоо, басым жасоо (акцентирование), жөнгө салуу (регулирование) өңдүү бир катар кызматтарынын иликтениши, вербалдык эмес каражаттардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлүшү боюнча классификациясынын сунушталышы, жарым-жартылай жана толук креолизацияланган тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин информативдик-экспрессивдик кызматынын кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгачкы ирет изилдениши изилдөөнүн жаңылыгы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды лексикология, когнитивдүү лингвистика, тексттин лингвистикасы, стилистика, көркөм текстке лингвистикалык илик жүргүзүү, риторика, кеп маданияты, вербалдык эмес семиотика курстары боюнча лекциялык курстарды жана семинардык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот. Мындан тышкары изилдөө ишинен алынган жыйынтыктарды аталган багыттар боюнча окуу китептерин, пособиелерди, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде сунуштоого болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн натуралисттик көз карашы вербалдык эмес каражаттарды диахрондук өңүттөн кароого шайкеш келсе, ал эми социалдык-маданий аспект вербалдык эмес каражаттардын синхрондук абалын изилдөөгө негиз болот.

2. Вербалдык эмес каражаттар тилдик коммуникациянын генетикалык төмөнкү, сигналдык, функционалдык этабы болсо, ал эми тилдик коммуникация-адамдын аң-сезиминин, борбордук нерв системасынын биологиялык, физиологиялык, психологиялык жана социалдык өнүгүүсүнө негизделген шарттуу белгилердин татаал, жогорку баскычка көтөрүлгөн системасы. Андыктан вербалдык каражаттар менен вербалдык эмес каражаттар коммуникациянын өнүгүү этаптары, эволюциялык баскычтары катары сыпатталат.

3. Оозеки кептегидей эле жазма тексттерде, анын ичинде көркөм чыгармаларда вербалдык эмес компоненттер социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, аппелятивдик, кайталоо, контрадикция, субституция, толуктоо, басым жасоо (акцентирование), жөнгө салуу (регулирование) өңдүү кызматтарды аткарып, каармандардын ички

психологиялык абалдарын, адабий портретин түзүү, ички дүйнөсүн, көркөм образын, алардын оң жана терс сапаттарын, көп кырдуу индивидуалдуулугун ачып берүүнүн зарыл каражаттары катары эсептелет.

4. Вербалдык эмес каражаттардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүктөрүнө карап элестүү, этика-ритуалдык, шилтеме, метафоралык, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор деп классификацияланышы теориялык жана практикалык зарылдыктар аркылуу шартталган.

5. Креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграмефалык, супраграфемикалык, синграфемикалык жана топографемикалык элементтерди паралингвистикалык каражаттарга кошуу алардын аткарган информативдик, экспрессивдик кызматтары аркылуу түшүндүрүлөт.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жеке аткарылды. Сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутундулар, тыянак-жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Иштин апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча ЖАМУда, ОшМУда, И.Арабаев атындагы КМУда, Ала-Тоо Эл аралык университетинде, эл аралык, республикалык, региондук илимий-теориялык конференцияларда баяндамалар жасалды. Диссертациянын материалдары Ош шаарындагы ОшМПУнун кыргыз тили жана адабияты адистигинин жогорку курстарынын студенттерине атайын курс катары, жалпы тил илими предметинде лекциялык жана практикалык сабак катарында 4 жылдан бери өтүлүп келе жатат.

Иштин жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 14 макала жарыяланып, анын ичинде Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 9 макала жана чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 4 макала жарык көрдү.

Диссертациялык эмгектин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, 4 баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 203 бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу негизделип, объектиси, предмети, максаты, милдеттери көрсөтүлүп, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу негизги жоболор берилип, алынган натыйжалардын колдонулуу чөйрөсү аныкталып, алардын апробациясы, жарыяланышы жана иштин түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

I бап “Вербалдык эмес каражаттардын информативдик, экспрессивдик кызматынын изилдениш ал-абалы” деп аталып, анда

вербалдык эмес каражаттардын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине сереп салынды.

1.1. Вербалдык эмес каражаттардын жалпы тил илиминде изилдениши. Вербалдык эмес каражаттардын табият-сыры тууралуу маселелер байыркы мезгилден бери иликтенип келген. Вербалдык эмес каражаттарды алардын ой жүгүртүү, аң-сезим менен болгон байланышы, алардын белгилик, семантика-функционалдык физиологиялык табияты Б.Г.Ананьев (1960), И. И. Жинкин (1960), Т. М. Николаева, З. М. Волоцкая (1962), Б. Ф. Баев (1966), Б. А. Успенский (1966), Э. П. Шубин (1967), В. М. Павлов (1967), А. А. Леонтьев (1969), Е. В. Красильников (1970), И.Н.Горелов (1970), Б. Ф. Поршнев (1974), А. В. Филипов (1975), Г.В.Колшанский (1974), А. Р. Лурия (1975), Д. И. Рамишвили (1976), И.В.Василенко (1978), З. З. Чернышев (1979), Н. В. Накашидзе (1980), Е. Л. Кедрова (1980), Т. Т. Железнова (1982), С. Б. Гончаренко (1984), М. В. Дементьев (1985), А. И. Галичев (1987), Б. В. Беглова (1996), В. Биркенбил (1997), Э. Холл (1997), Е. А. Петрова (1998), С. М. Пахар (1999) өндүү окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынган.

1.2. Коммуникациянын вербалдык эмес компоненттеринин түркологияда изилдениши

Жалпы түркология жаатындагы вербалдык эмес каражаттарды изилдөө иши Н. И. Ашмариндин 1918-жылы жарык көргөн “Основы чувашской мимологии” деген эмгегинен башат алаары белгилүү. Туванын элдик салттуу маданиятына багытталган изилдөөлөрдүн контексттинде башка маселелер менен катар вербалдык эмес каражаттар да изилдөөгө алынган. Мындай изилдөөлөргө Н. А. Сердобовдун “История формирования тувинской нации” (1971), Г. Е. Грумм-Грижигайло менен М. Б. Кенин-Лопсандын “Традиционная культура тувинцев” (2006), Ч. К. Ламжаанын “Этнопсихологические исследования тувинцев: социокультурологический и психологический аспекты” (2006), А. К. Кужугеттин “Духовная культура тувинцев: структура и трансформация” (2006) өндүү эмгектерди киргизүүгө болот. Казак тил илиминде вербалдык эмес каражаттар С. С. Татубаев (1979), С.Бейсембаева (2002), Б. Момынова (2003), А. Т. Оңолбаева (2010) өндүү окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынган.

1.3. Вербалдык эмес каражаттардын кыргыз тил илиминде изилдениши. Кыргыз тил илиминде вербалдык эмес компоненттердин изилдөөгө алынышы нормативдүү грамматика боюнча жазылган эмгектерден башат алат десек болот. Маселен, кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жазылган эмгектерде интонациянын сүйлөмдүн негизги белгилеринин бири катары каралышын фонациялык каражаттарга байланыштуу жүргүзүлгөн алгачкы изилдөөлөр катары кароого болот. Ал эми кинесикалык

каражаттардын структура-семантикалык, функционалдык-семантикалык ошондой эле этимологиялык аспектилерден изилдөө боюнча 1991-жылы М.Толубаевдин “Название частей тела в кыргызском языке” деген эмгеги жарык көргөн. Аталган эмгекте адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштарынын этимологиялары изилдөөгө алынган. Кыргыз тил илиминде вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери, аспектиери жана багыттары, изилденүү тарыхы ошондой эле кыргыздардын сүйлөшүүсүндө колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилериндеги улуттук өзгөчөлүктөр өндүү олуттуу, концептуалдуу, масштабдуу маселелер А. Ботобекованын 2007-жылы жарык көргөн “Кыргыз ымдоо-жаңсоолору” деген эмгегинде ар тараптуу каралган. Ал эми кыргыз коомчулугунда колдонулган ымдоо-жаңсоо белгилеринин улуттук өзгөчөлүктөрү тууралуу Д. Сыдыкбекованын [Сыдыкбекова, 1982], этнографиялык жактан А. Мырзакматовдун [Мырзакматов, 2000], байыркы таш бетиндеги жазмалардагы ымдоо-жаңсоо белгилеринин чагылышы жана ал белгилердин ой туюндуруу мүмкүнчүлүгү тууралуу Л. Жусупакматовдун [Жусупакматов, 1998], жазуучулардын тилин, оозеки сүйлөө стилин изилдөөдө ымдоо-жаңсоо белгилеринин орду жөнүндө Т.Аширбаевдин [Аширбаев, 2000], тексттин лингвистикалык табиятын изилдөөдө, ымдоо-жаңсоо белгилеринен куралган “унчукпоо текстти” боюнча айтылган ойлор, көз караштар Т. Маразыковдун [Маразыков, 2004] эмгектеринде кезигет. “Манас” эпосундагы вербалдык эмес каражаттарга байланыштуу жазылган эмгек катары Ж. А. Артыкова тарабынан 2015-жылы корголгон “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттардын туюнтулуш өңүттөрү” аттуу кандидаттык диссертациясын атоого болот.

II бап “Изилдөөнүн материалдары, методдору жана теориялык жалпы маселелери” деп аталып, мында изилдөөнүн объектиси, предмети, ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана методдору жөнүндө маалыматтар берилди.

Илимий изилдөөнүн объектиси катары вербалдык эмес каражаттардын концептуалдык жана прикладдык өңүттөрүнөн изилдөөгө алына турган маселелер, ошондой эле креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграфемикалык элементтер алынды.

Илимий изилдөөнүн предметин вербалдык эмес компоненттердин көркөм тексттин тутумунда аткарган кызматы түздү.

2.1. Изилдөөнүн негизги материалдары жана булактары. Изилдөө ишибизде коюлган вербалдык эмес каражаттардын изилденүү тарыхын сыпаттап жазуу менен алардагы концептуалдык жана прикладдык көз караш, өңүттөрүнө токтолуу, вербалдык эмес компоненттердин кызматтарын көркөм чыгармалардан алынган үзүндүлөр аркылуу иллюстрациялап берүү, алардын функционалдык-семантикалык, коммуникативдик потенциалын,

классификацияланыш өзгөчөлүктөрүн, көркөм жана креолизацияланган тексттердин тутумунда аткарган кызматтарын изилдөө башкы максатына ылайык, материалдары жана булактары тандалып алынды.

2.2. Изилдөөнүн негизги методдору, методологиясы жана вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн өңүттөрү. Изилдөөдө вербалдык эмес каражаттардын коммуникативдик табияты, алардын маалыматты туюндуруудагы мүмкүнчүлүктөрү, контекстте туюндурган маанилери, вербалдык эмес компоненттердин ички кеп түшүнүгү, унчукпоо кубулушу, морфологиялык, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор, паралингвистикалык компоненттер түшүнүктөрүнүн карым-катышы жана айырмасы, көрсөтүлдү. Изилдөөнүн максатына жана милдетине жараша иште креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграфемикалык элементтердин кызматы изилдөөгө алынгандыктан, аталган баптарда сыпаттама, таза тилдик, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык, структуралык-функционалдык анализдердин элементтери, анализ жана синтез жана башка катар методдор колдонулду.

2.3. Вербалдык эмес коммуникация жана паралингвистикалык компоненттер түшүнүктөрүнүн карым-катышы жана айырмасы. “Вербалдык эмес коммуникация” жана “паралингвистика” түшүнүктөрү көпчүлүк учурларда бири-бирине жакын бири экинчисин толуктаган терминдер, түшүнүктөр катары каралганы менен булардын бири-биринен айырмалап турган өзгөчөлүктөргө жогоруда токтолгонбуз. Атап айтканда, вербалдык эмес коммуникациянын компоненттери баарлашуу учурунда вербалдык каражаттарсыз деле колдонулушу ыктымал, ал эми паралингвистикалык каражаттар вербалдык, б.а., тилдик каражаттар аркылуу туюндурулган маалыматты коштоп, тилдик каражаттар аркылуу берилген маалыматка ар кандай кошумча маанилерди киргизет. Б.а., паралингвистикалык каражаттар вербалдык компонентсиз өз алдынча колдонулбайт. Алардын колдонулушуна сөзсүз, контекст, тилдик кырдаал талап кылынат. Ал эми “вербалдык эмес сүйлөшүү” кенен түшүнүк катары “вербалдык эмес коммуникация” жана “вербалдык эмес жүрүм-турум” түшүнүктөрүн камтыган кенен түшүнүк-категория катары эсептеле тургандыгы, булар бири-бири менен тыгыз байланышта турган, ошондой болсо дагы бири-биринен айырмалаган түшүнүктөр экендигинен кабар берет.

2.4. Ымдоо-жаңсоолордун морфологиялык классификациясы жана симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор. Ымдоо-жаңсоолорду адамдын дене мүчөлөрүнүн аткарган кызматына карап жасалган классификацияны, адатта, морфологиялык классификация деп атап жүрүшөт. Тил илиминде ымдоо-жаңсоолордун морфологиялык классификациясынын эки түрү белгилүү жана алардын ар биринин өз орду, мааниси бар. Ал эми симптоматикалык ымдоо-

жаңсоолор көркөм чыгармаларда да өзгөчө ролдогу вербалдык эмес компоненттер катары кызмат аткаруу менен, тигил же бул каармандын психологиялык абалын туюндуруунун алмаштырылгыс каражаты катары эсептелет. Маселен, *Жаш чыгарбай күчүркөнүп көзүнүн кычыктарын кызартып токтотту...Бүттү бул дүйнөнүн кызыгы* [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:277]. Мында **“көзүнүн кычыктарын кызартып токтотту...”** дегенсимптоматикалык ымдоо-жаңсоо каармандын өзүн-өзү чыйралтуусун, кайраттануусун элестүү туюндуруп тургандыгы талашсыз. Демек, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор көркөм чыгарманын архитектурасынын ажырагыс бөлүгү катары көркөм образдарды жаратуунун көркөм деталы, алмаштырылгыс каражаты катары да каралат.

2.5. Вербалдык эмес каражаттардын контекстте туюндурган маанилери. Вербалдык эмес семиотикада фонация илими кептин реализацияланышындагы тыным, басым, үн ыргагы, күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү өңдүү тилдик эмес үн угумдарынын кептешүү процессиндеги туюндурган маанилерин изилдөөгө алган илим тармагы катары түшүндүрүлөт.

Ымдоо-жаңсоолорго кадыресе тилдик каражаттардай эле семантикалык катмарлануу, өтмө маани, окказионалдык жана энантиосемиялык кубулуштар мүнөздүү экендигин баамдоого болот. “Баш чайкоо” кыймылынын түз мааниси катары “макул болбоо”, “баш тартуу”, “билбейм”, “жок” деген өңдүү сигналдык белгилер эсептелет: – *Данил, - деди тилмеч өкүнүчтүү, - айтканына көнсөңчү кургур...Данил башын чайкады* [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:572]. Мындан тышкары сөз болуп жаткан жаңсоо кыймылы жактырбоо, нааразы болуу, айласы куруу маанилеринде да берилиши мүмкүн: *Мактым. Өлүмтүгүмө сактаган миң сомдой пенсиям бар. Ал ошону. А мен кутулганча, өлбөй турам (Таир башын чайкап күлөт. Күлкүсү ачуу ыйга айланат. Кемпир анын башын сылайт)* [Гапаров, “Темир корук”, 2009:429].

Ушул эле кыймылдын көркөм текстте сүрөттөлүүсү өкүнүү, кайгыруу маанилерин да берет: *“Ыя? Бул не деген заман болуп кетти?..” дейт онтоо арасында аны сайын көңүлү чөгүп. Өзүнчө баш чайкайт* [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:618].

Таң калуу, баа берүү маанилери да “баш чайкоо” жаңсоосу аркылуу туюндурулат: *Билгиликтүү неме го...- деп полковник Машин башын чайкады* [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:669]. Келтирилген мисалдардан көрүнгөндөй, “баш чайкоо” кыймылынын алгачкы “номинативдик” мааниси катары “макул болбоо”, “баш тартуу”, “билбейм”, “жок” деген өңдүү сигналдык маанилер болсо, ал эми кийинки мисалдарда “баш чайкоо” коннотациялык маанилерге ээ болуп, ал семантикалык жактан катмарланып

келгендиги байкалат. Андыктан тексттин тулкусунда вербалдык эмес каражаттар бир эле мааниде колдонулбастан, вербалдык компонентке ар кандай позициядагы (толуктоо, бышыктоо, кайталоо, ага карама-каршы ж.б.) маанилерди туюндуруп келет.

2.6. Вербализация процессинде вербалдык эмес компоненттер, ички кеп түшүнүгү жана унчукпоо кубулушу. Каармандардын ички кеби алардын образдарын толук, ар тараптуу, рельефтүү, ынанымдуу ачып берүүнүн каражаты катары гана кызмат аткарабастан, ички кеп көркөм чыгармадагы каармандардын тигил же бул аракетинин башкы мотиви, сюжетти өнүктүрүп, окуяларды чырмалыштырган көмүскө деталь катары да кызмат кылат. Каармандардын ички кебинен кийин көпчүлүк учурларда вербалдык эмес каражаттар келип, алар ички кеп аркылуу туюндурулган маалыматка, ойго каармандын мамилесин, эмоциялык баасын да туюндурат: *Мусулманкул буйтай албай калды. Ал Абилдин ичин аңтара тиктеп “канын унутуша элек экен го булар али. Ыя, али унутуша алышпаса, ыя, кечире да алышпайт” деп нес болду. Бир туруп чыйралды. Ушунча сөзгө, ушунча ачык кекетүүгө мүңкүрөп отуруп береби? Эмне үчүн? Жок, али ал абалга түшө элек го, али ооматы такыр кете элек, эмне мынча мүңкүрөгүдөй? Мусулманкулдун жини кычап келе баштады. Иреңи кубарды* [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:295]. Бул үзүндүдө Мусулманкулдун ички кеби берилип, анда каармандын ичинде болуп жаткан уйгу-туйгу психологиялык абал вербалдык эмес эки компонент аркылуу жыйынтыкталып, анын абалынын өзгөрүү динамикасы ошол вербалдык эмес компоненттер аркылуу ачыкталып жатканын көрүүгө болот. Демек, ички кеп көркөм чыгарманын тутумунда келип, ал каармандардын ички психологиялык абалын, алардын образдарын толук, ар тараптуу, рельефтүү, ынанымдуу ачып берүүнүн каражаты катары гана кызмат аткарабастан, ички кеп көркөм чыгармадагы каармандардын тигил же бул аракетинин башкы мотиви, сюжетти өнүктүрүп, окуяларды чырмалыштырган көмүскө деталь катары да кызмат кылат.

2.7. Вербалдык эмес каражаттардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө карай бөлүнүшү. Вербалдык эмес каражаттарды алардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө байланыштуу төмөндөгүдөй классификациясын сунуштамакчыбыз:

1. элестүү ымдоо-жаңсоолор;
2. этика-ритуалдык ымдоо-жаңсоолор;
3. шилтеме ымдоо-жаңсоолор;
4. симптоматикалык ымдоо-жаңсоолор;
5. метафоралык ымдоо-жаңсоолор.

Вербалдык эмес каражаттардын алардын маалымат туюндуруу бөтөнчөлүктөрүнө карай классификациялоо маселесине атайын токтолуп,

өзүбүздүн классификациябызды сунуштоо зарылчылыгы ишибиздин мазмуну, анда коюлган башкы максат аркылуу түшүндүрүлөт.

III бап. “Вербалдык эмес коммуникация жана көркөм текст” деп аталып, ал 5 параграфтан турат.

3.1. Вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн прикладдык өнүгү жана алардын көркөм тексттин тутумундагы кызматы. Вербалдык эмес компоненттердин тилдик каражаттарды үнөмдөлүшүнө өбөлгө түзүүсү оозеки кепте болсун, жазма кепте болсун конкреттүү тилдик кырдаалдарга, контекстке, дааналап айтканда, вербалдык эмес каражаттар аркылуу туюндурулуп жаткан маалыматтын мүнөзүнө, андагы семантикалык катмарланууларга, ойдун тереңдигине, кош пландуулугуна байланыштуу болот. Маселен, *“Кийин мурутчан шоопурга кайрылды. –Эми сен кайта бер, Үсөнбай. Үсөнбайы башын ийкеп коюп, чаң ызгыткан бойдон жүрүп кетти”* [Гапаров, “Кыштакча”, 2009:35] деген үзүндүдө **башын ийкеп коюп** деген вербалдык эмес каражат тилдик каражаттардын үнөмдөлүшүнө шарт деле түзбөйт. Анын ордуна *“макул” деп коюп* деген вариантты колдонсо деле болот. Андыктан мындай кырдаалдарда вербалдык эмес каражаттардын сүрөттөлүүсү тек гана информативдик мүнөзгө ээ болуп, натыйжада тилдик каражаттардын үнөмдөлүүсү туурасында эч кандай сөз болушу мүмкүн эмес. Ал эми биз жогоруда сөз кылып өткөндөй, катмарланган семантиканы, символдук маанилерди туюндурууда вербалдык эмес компоненттердин текстте, асыресе, көркөм тексттерде сүрөттөлүп берилиши, бир жагынан, образдуулук менен элестүүлүктүн, чыгармадагы окуялардын рельефтүү сүрөттөлүшүн арттырса, экинчи жагынан, тилдик каражаттардын үнөмдүү пайдаланылышына шарт түзөт: *Календер таң калгандай ырсайып тиктеп токтой калды. Бирок, бу сапар көзү тирилип кетти. Желдет:*

– Бул эмне деп жатам мен! – деп, **буудайды дагы анын бетине такады.** – Айтасыңбы же...

Календер эч чоочубай желдеттин кылычындагы сабына сарыгын жаткан канды сөөмөйү менен сайып көрсөттү:

– Бул эмне?..

Желдет сөз таппай калды. Календер бетин кайгылуу тыржыйтып:

– Күнөө...Күнөө –деп күбүрөдү. Ачуусуна уугуп, ого бетер тили байланып, **моюн тамырлары көөп, жарылып кетчүдөй кызарып токтой** калды желдет. Аны эмне токтотту? ... Календер эгешип турбай, дагы **башын кайгылуу ийкеп-ийкеп,** дагы өзүнчө бирдемени күңкүлдөп, анан **такыр унутуп басып кетти** [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:310-311]. Келтирилген үзүндүдө **“ырсайып тиктеп, көзү тирилип кетти, буудайды дагы анын бетине такады, сөөмөйү менен сайып көрсөттү, бетин кайгылуу тыржыйтып, моюн тамырлары көөп, жарылып кетчүдөй**

кызарып” деген вербалдык эмес каражаттар бир жагынан, элестүүлүктүн, образдуу сүрөттөөнүн көркөм деталдары, каражаттары каралышы шарт. Ал эми алардын вербалдык текстте тилдик каражаттардын үнөмдөлүшүнө кызмат аткарышы күмөн жаратат. Бирок оозеки баарлашуу процессинде башты ийкөө же чайкоо өңдүү ымдоо-жаңсоолор тилдик каражаттарды кайра-кайра кайталап колдоно бербестен, аларды үнөмдүү пайдаланууга шарт түзөт. Дегеле, вербалдык каражаттардын ордуна оозеки кепте вербалдык эмес каражаттарды үнөмдөө жолу катары пайдалануу окумуштуулар тарабынан адамдын бейаң-сезимдик деңгээлдеги аракети катары бааланат. Мындай жагдай вербалдык эмес каражаттардын байыркылыгынан кабар берет. Демек, вербалдык эмес каражаттардын тилдик каражаттарды үнөмдөөчү альтернативдүү мүнөздөгү каражаттар катары колдонулушу, көбүнесе оозеки кепте ишке аша тургандыгы, ал эми жазуу кебинде болсо вербалдык эмес компоненттер көбүнесе, элестүү, символикалык, эмоционалдык же жөн гана бейтарап маалыматты туюндуруу үчүн пайдаланылат.

3.2. Фонацияны изилдөөнүн таза тилдик жана паралингвистикалык аспектилери. Оозеки кепте тилдик түзүлүшкө баш ийбеген тилдик эмес үн угумдардын көркөм тексттин тулкусунда вербалдык каражаттар аркылуу берилиши каармандардын ички психологиялык абалдарын туюндурууда, түрдүү кырдаалдарды сүрөттөөдөгү семантикалык оттенкторду таасын, реалдуу турмушка максималдуу жакын сүрөттөп берүүдө да алмаштырылгыс каражат катары да кызмат кылат. Маселен, төмөндөгүдөй мисалды келтирели: *Зарипа таң калбады, Эдигей маңдайында эмес алыста тургансып, оюнан жай ойгонуп, тунара тиктеди.*

– Эмне? Эмне болду? – деди Эдигей боорукерленип.

Зарипа эчтеме дебеди, *уурту бүлк этип күлүмсүрөп койду* да, эчтеке эмес, жөн эле деген кыялда кашын кагып, *көзү жалжылдай карады.*

– Кыйналып турасыңбы? – деп Эдигей дагы сурады.

– Ооба, – деп Зарипа *оор үшкүрдү* [Айтматов, “Кылым карытар бир күн”, 2008:253]. Келтирилген бул үзүндүдөгү *“тунара тиктеди”, “уурту бүлк этип күлүмсүрөп койду”, “көзү жалжылдай карады”, “оор үшкүрдү”* деген өңдүү вербалдык эмес компоненттердин каармандын орду толгус жоготуудан тарткан адам чыдагыс азабы менен кайгысын көркөм сүрөттөөдө көркөм каражаттар катары да кызматы алардын контрадикциялык кызматтары аркылуу шартталган. Мында *“тунара тиктеди”* жана *“көзү жалжылдай карады”* деген сөз окулесикалык каражаттар каармандын жанга баткан жалгыздыгы менен кусасын көркөм чагылдыруунун натыйжалуу каражаты катары эсептелет. Анткени каармандын ички психологиялык абалы башка вербалдык эмес компоненттер менен катар басымдуу көпчүлүк учурларда окулесикалык каражаттар аркылуу да туюндурулат. Ал эми

окулесика көзгө байланыштуу ымдоо-жаңсоолордун коммуникативдик кызматын, анын маанисин изилдей тургандыгы белгилүү. Ушул өңдүү эле бул үзүндүдө карым-катыш мезгилинде айтуучу менен угуучуга мейкиндиктин, аралыктын тийгизген таасири, атап айтканда, проксемикалык каражат да орун алган. Т.а., Зарипанын Эдигейди маңдайында эмес алыста тургансып тиктешинин контрадикциялык семантикасы анын ойго чөмүлүп, санаанын сазына батып калганынан кабар берет. Ал эми “*уурту бүлк этип күлүмсүрөп койду*” деген сүйлөмдө эллипсистик катыш бар экендиги байкалат (Зарипа жылмайбастан, анын ууртунун айласыз күлүмсүрөп коюшу). Ошондой эле “*көзү жалжылдай карады*”, “*Зарипа оор үшкүрдү*” деген вербалдык эмес компоненттер аркылуу Зарипанын аргасыз оор психологиялык абалы турмуштун өзүндөй таасын сүрөттөлүп жатат.. Т.а., Зарипанын “*тунара тиктеши*” аркылуу анын ой-санаанын түпкүрүнө түшүп кеткендиги айтылса, “*уурту бүлк этип күлүмсүрөп коюшу*” ичтен жеп жаткан санга бөлүнгөн санаасын Эдигейден жашырууга тырышып, коомайланганын экспликациялап турат. Ал эми “*көзүнүн жалжылдай карашы*” жаны сыздап, көз жашын көл кылып төгүп жиберчүдөй аянычтуу абалынан кабар берсе, “*оор үшкүрүүшүн*” ичинде камалган бугунун, таш боор тагдырга аргасыз баш ийишинин белгиси катары чечмелөөгө болот. Демек, вербалдык эмес компоненттер, анын ичинде фонациялык каражаттар вербалдык маалыматты кеңейтүү, деталдаштыруу, тактоо, элестүүлүгүн арттыруу мүмкүнчүлүгүнө гана ээ болбостон, стилдик каражаттардын ролун аткаруу менен, көркөм текстте каармандардын ички сезимдерин, психологиясын, образын ачып берүүнүн көркөм деталы катары коммуникативдик потенциалга ээ.

3.3. Кинесиканын бөлүмдөрү жана кинесикалык белгилерди туура чечмелөөнүн шарттары. Айрым изилдөөлөрдө кинесика тар мааниде түшүндүрүлүп, анын изилдөө алкагына жесттер гана киргизилип жүрөт. Бирок кинесика коммуникация актысында адамдын ымдоо-жаңсоо белгилерин, тулку-боюнун ал-абалын, жүрүм-турум өзгөчөлүгүн комплекстүү изилдөөгө алган илим тармагы катары эсептелет. Албетте, алгачкы учурларда кинесиканы бир беткей кыймыл-жасоолор, жесттер катары гана караган изилдөөлөр басымдуулук кылган. Мезгилдин өтүшү менен кинесика изилдөө алкагы кеңейип, анын курамына 1) мимика (туюндурулуп жаткан маалыматтын мүнөзүнө байланыштуу адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр); 2) жесттер (вербалдык маалыматтын дененин ар кандай кыймыл жаңсоолор менен коштолушу); 3) позалар (коммуникация учурунда тулку-бойдун ал-абалы) өңдүү вербалдык эмес каражаттар киргизилип, сөз болуп жаткан илим тармагынын изилдөө алкагы кеңейген. Андыктан биз изилдөөбүздө кинесикалык каражаттарга адамдын жүзүндөгү түрдүү

өзгөрүүлөрдү, дененин ар кандай кыймыл жаңсоолорун, тулку-бойдун ал-абалын киргиздик.

3.4. Кинесикалык каражаттардын семантика-функционалдык табияты. Жесттер жана мимикалар алгач таза биологиялык кубулуштун гана деңгээлинде болуп, мезгилдин өтүшү менен маалымат туюндуруунун вербалдык эмес системасына кирип, белгилүү бир маалыматтарга типтештирилип колдонула баштаган. Албетте, бардык эле кыймыл-аракеттер маалымат туюндуруу мүмкүнчүгүнө ээ болуп, вербалдык эмес белги катары турукташып калган деп эсептөөгө болбойт. Алардын белгилүү бир бөлүгү трансформациялануу аркылуу акырындап паралингвистикалык каражаттардын системасына кирген. Бул жагынан алганда тилдик каражаттарга мүнөздүү болгон кубулуштар вербалдык эмес каражаттарга мүнөздүү экендиги байкалат. Жазма текстте, анын ичинде көркөм чыгармаларда жесттердин, вербалдык эмес компоненттердин жалпы кызматы тилдик каражаттар аркылуу сүрөттөлүп, сыпатталып берилип, алар каармандардын психологиялык портретин, психологиялык ички абалын, эмоцияларын, ой жүгүртүүсүн, көз караш-мүдөөсүн, бир сөз менен айтканда, көркөм образын жаратуунун натыйжалуу каражаты катары кызмат кылат.

3.5. Вербалдык эмес компоненттердин көркөм тексттин тутумунда аткарган кызматы. Көркөм чыгарманын каарманын реалдуу адамга тиешелүү касиеттерге ылайык мүнөздөп берүү автордун алдына коюлган башкы максат катары эсептелет. Нүзүптүн түшүндөгү андан кийинки автордук баяндоодогу вербалдык эмес компоненттерге көңүл бурсак, алардын колдонулушунун ирреалдуу (түштө) деңгээли жана реалдуулуктагы деңгээли байкалат. Дааналап айтканда, *“Бир тоодон бир тоого аттайм”, “Бир тоодон туруп сунсам колум бир тоого жеткени”* деген кинесикалык каражаттар, *“Бир тоодон кыйкырсам бир тоонун кийиги шагырап үрккөнү”* [Касымбеков, “Сынган кылыч”, 1990:239] деген фонациялык каражат символдук маанилерди туюндургандыктан, аталган вербалдык эмес компоненттер метафоралык маанини туюндуруп турушат. Ал эми Нүзүптүн ойдон ойгонгондогу ички психологиялык абалы *“туугандарынын көздөрү”, “жүрөгү тыз-тыз тилинди”, “каңырыгы түтөп кетти”* деген өңдүү тилдик каражаттар аркылуу туюндурулуп, ал эми анын өзүн-өзү жубатышы, өзүн-өзү өлүмгө даярдашы *“каплет келе калган жашык сезимин силкип тааштады”* деген симптоматикалык вербалдык эмес каражат жогоруда белгиленгендей, метафоралык мааниде келип Нүзүптүн өлүм алдында түшүн эстеген фрагменттеги акыркы штрих катары келди. Демек, жыйынтыктап айтканда, көркөм чыгармада каармандардын ички психологиялык портретинин сүрөттөлүшүндө тышкы жана ички блоктор бири-бири менен ажырагыс тыгыз байланыштагы, бири экинчисин толуктап, шарттап турган

компоненттер катары эсептелишет. Ал эми тышкы жана ички блокко кирген ички кеп, ички монолог, адабий түш өндүү сюжеттик композициянын элементтеринин курамындагы вербалдык эмес компоненттер өздөрүнүн түз маанилеринде ошону менен эле бирге метафоралык, матонимиялык, символдук маанилерде колдонула тургандыгын жогоруда келтирилген мисалдардан көрдүк. Андыктан көркөм чыгармаларда каармандардын вербалдык эмес жүрүм-турумуна байланыштуу сүрөттөөлөрдү тек гана тышкы кырдаалды, каармандардын кыймыл жаңсоолорун, тулку-боюнунун ал-абалын сүрөттөгөн кокусунан эле колдонула калган тилдик каражаттардын жыйындысы катары гана карабастан, аларды каармандардын көркөм образын ачып берүүдө ички терең маңызга сугарылган, көпчүлүк учурда каармандардын тигил же бул ички касиетин символдоштурган, алардын кебин толуктаган, кеңейткен, чечмелеген зарыл компоненттер катары эсептөө керек деген бүтүмгө келүүгө болот.

IV бап “Креолизацияланган тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин маалымат туюндуруучулук жана экспрессивдик кызматы” деп аталат.

4.1. Жарым-жартылай жана толук креолизацияланган тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттер. Креолизацияланган тексттерге окумуштуулар Ю. А. Сорокин менен Е. Ф. Тарасов тарабынан: “Фактурасы вербалдык (тилдик же кептик) жана вербалдык эмес (табигый тилден башка белгилик системаларга тиешелүү) эки гомогендүү эмес бөлүктөрдөн турган тексттер креолизацияланган тексттер деп аталат” деген аныктама берилген [Выготский, 2001:181]. Креолизацияланган тексттерди тилдик кубулуш катары гана карап койбостон, мындай тексттерди маданий-социалдык кубулуш катары, коомдун өнүгүшүнүн маанилүү бир көрүнүшү катары да мүнөздөөгө болот. Анткени бүгүнкү күндө креолизацияланган тексттерди турмуштун түрдүү тармактарынан кезиктирүүгө болот. Айталы, көчөдөгү көрнөк-жарнактардан, саясий агитациялар менен пропагандалар, стенддер, плакаттар, социалдык жарнамалардан тартып жогорку окуу жайларында, ар кандай эл аралык симпозиумдар менен жолугушуу, форумдардын жүрүшүндөгү слайддар, бизнес презентациялар креолизацияланган тексттердин классикалык үлгүлөрү катары келтирилип жүрөт. Айрым окумуштуулар креолизацияланган тексттердин структурасындагы вербалдык эмес компоненттерге түс, үн коштоолор жана көлөм кире тургандыгын белгилешет. Биздин пикирибизде, креолизацияланган тексттердеги вербалдык эмес компоненттерди жогоруда саналып өткөн компоненттер аркылуу гана чектеп коюуга болбойт. Себеби турмушубуздун түрдүү тармактарында маалымат туюндуруунун жазма каражаты катары креолизацияланган тексттердин тутумунда вербалдык эмес

башка дагы компоненттер колдонулуп жүргөндүгүн кездештирүүгө болот. Айталы, ар кандай графикалык белгилер, символдор, вербалдык компонент аркылуу туюндурулган маалыматтын сандык эквивалентин туюндурган таблицалар, эсептер, формулалар, сүрөттөр, иллюстрациялар өндүү каражаттар да тексттин коммуникативдик натыйжалуулугун, таасирдүүлүгүн арттырган вербалдык эмес компоненттердин ролун аткарышы ыктымал.

4.2. Толук креолизацияланган тексттердин семантикалык структурасындагы вербалдык эмес компоненттер жана алардын кызматы. Тексттин креолизациясы аркылуу тилдик каражаттарды үнөмдөөгө, вербалдык тексттеги маалыматты тыгыздоого жетишүүгө болот. Вербалдык эмес компоненттердин ичинен, сүрөттөр, слайддар басымдуу көпчүлүк учурларда презентацияларда колдонулаары маалым. Толук же жарым-жартылай креолизацияланган тексттер рекламада, ар түрдүү презентацияларда, саясий агитация-пропагандаларда, жогорку окуу жайларында, ар кандай эл аралык симпозиумдар менен жолугушуу, форумдардын жүрүшүндө гана пайдаланылбастан, көркөм чыгармаларда да колдонулуп келген жана азыркы мезгилде да колдонулат. Маселен, француз жазуучусу Антуан де Сент-Экзюперинин 1943-жылы жарык көргөн чоңдор үчүн жазылган “Кичинекей ханзаада” аллегориялык жомогун мисал келтирүүгө болот. Натыйжада, биз сөз кылып өткөн лингвовизуалдык феномен болгон креолизацияланган тексттер пайда болуп, алар салттуу, маалыматтын ырааттуу кабылданышына ыңгайланып түзүлгөн вербалдык тексттердин алкагынан чыгып, көп ченемдүү (многомерный), маалыматтын креолизацияланган мейкиндигин жараткан тексттер катары жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлүү менен коммуникативдик кызмат аткарышууда.

4.3. Креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграфемиканын элементтеринин информативдик-экспрессивдик жана эстетикалык кызматы. Вербалдык жана вербалдык эмес компоненттер аркылуу туюндурулган бир эле мазмундагы маалымат реципиент тарабынан бирдей кабылданбайт. Андыктан вербалдык жана вербалдык эмес компоненттердин бир тексттик мазмундук бүтүндүккө биригиши маалыматтын кабылданышынын анын коммуникативдик сапатынын максималдуу жогорулашын камсыз кылат. Супраграфемика, синграфемика, топографемика каражаттары өз алдынча гана колдонулбастан, үчөө рекламалык бир бүтүн тексттердин тутумунда келип, бир информативдик, экспрессивдик кызмат аткарышат. Демек, саналып өткөн каражаттар жазма тексттеги маалыматты конкреттештирип, анын максаттуулугун, экспрессивдүүлүгүн, образдуулугун, оригиналдуулугун арттырып, аны ар тараптан компенсациялап турган зарыл компоненттер экендиги талашсыз.

КОРУТУНДУ

Изилдөө ишибиздин киришүү бөлүмүндө сөз болгондой, сонку мезгилдерде вербалдык эмес каражаттарды изилдөө жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлдү десек болот. Жазма тексттердеги мындай символдук каражаттар маалымат технологияларынын өсүшү менен өзгөрүп, трансформацияланып, алардын маалымат туюндуруу, маалыматты аз сандагы каражаттар аркылуу тыгыздап берүү мүмкүнчүлүгү да күн санап өсүүдө. Мындай каражаттардын коммуникативдик, маалымат туюндуруучулук мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө иштери да кыргыз тил илиминде актуалдуу маселелердин катарында турат. Ошондой эле теле берүүлөрдөгү, кинодогу, радиодогу вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн кыргыз тил илиминде колго алына электигин баса белгилөөгө болот. Ошону менен эле катар вербалдык эмес компоненттердин көркөм чыгармалардын тулкусунда социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, апеллятивдик, кайталоо, контрадикция, субституция, толуктоо, басым жасоо (акцентирование), жөнгө салуу (регулирование) өңдүү бир катар кызматтарын изилдөө менен, алардын каармандардын ички психологиялык абалдарын, адабий портретин, көркөм образын түзүүдөгү ролун аныктоо кыргыз тил илиминде актуалдуу маселелердин катарында тургандыгы талашсыз. Мындан тышкары изилдөө ишибизде креолизацияланган тексттерге, тагыраак айтканда, жарым-жартылай жана толук креолизацияланган тексттерге өзгөчө көңүл бурулуп, алардагы вербалдык эмес компоненттердин маалымат туюндуруу кызматы конкреттүү тилдик фактылардын мисалында каралган. Тагыраак айтканда, параграфемикалык элементтер: супраграфемика (шрифттерди бөтөнчөлөп жазуунун механизмдери); синграфемика (пунктуациялык белгилерди өзгөчөлөп коюунун механизмдери); топографемика (тексттин синтагматикалык ыраатын өзгөртүүнүн ыкмалары) өңдүү графикалык каражаттар да вербалдык эмес компоненттердин ролун аткарышаары көрнөк-жарнактар, айрым аталыштар аркылуу иллюстрацияланган. Жыйынтыктап айтканда, вербалдык эмес каражаттар маалымат технологияларынын күн санап өсүшү менен, улам өзгөрүлүп, улам жаңы кызмат аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло баштаганын тексттердин семантикалык структураларынын креолизацияланышынан көрүүгө болот. Анткени гомогендүү, айталы, вербалдык тексттерге салыштырмалуу семиотикалык жактан гетерогендүү тексттердин информативдик-экспрессивдик, коммуникативдик кызмат аткаруу потенциалы жогору экендигин турмуштук практика көрсөтүүдө. Жыйынтыктап айтканда, ымдоо-жаңсоолордун, дегеле коммуникациянын вербалдык эмес компоненттеринин функционалдык өзгөчөлүктөрү биздин оозеки кебибизге, жазма кебибизге таасирин тийгизүү менен алардын айрымдары конкреттүү кептик кырдаалдарга турукташып,

типтешип, жогоруда саналып өткөн бир катар кызматтарды аткарып, вербалдык маалымат менен жуурулушуп, анын органикалык бир бөлүгүнө айлана тургандыгын ар тараптуу далилдеген төмөнкүдөй бир катар тыянак-натыйжалар чыгарылды:

1) вербалдык эмес каражаттардын теориялык жана практикалык маселелеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш абалына, алардагы концептуалдуу көз караш-концепцияларга жана илимий адабияттарга сереп жүргүзүлдү;

2) вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн концептуалдык жана прикладдык өнүктөрүн жана көркөм тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, аппелятивдик, кайталоо, контрадикция, субституция, толуктоо, басым жасоо (акцентирование), жөнгө салуу (регулирование) өндүү бир катар кызматтары изилденип, конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланды;

3) вербалдык эмес каражаттарды классификациялоонун негизги принциптерин сыпаттап берүү жана алардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлүшү боюнча биздин классификациябыз сунушталды;

4) вербалдык эмес каражаттардын контекстте туюндурган маанилери конкреттүү мисалдардын фонунда каралып, ички кеп, унчукпоо кубулуштарынын маңызы тилдик өнүктөн аныкталды;

5) фонацияны изилдөөнүн таза тилдик жана паралингвистикалык аспектилеринин принципалдуу айырмачылыктары көрсөтүлүп, кинесикалык белгилерди туура чечмелөөнүн шарттары сыпатталып берилди;

6) кинесикалык каражаттардын семантика-функционалдык табиятына жана көркөм чыгарманын архитекtonикасындагы вербалдык эмес компоненттердин информативдик жана экспрессивдик кызматтары иликтенди;

7) креолизацияланган тексттердин семантикалык структурасынын принципалдуу өзгөчөлүктөрүн иллюстративдик материалдардын мисалында каралды;

8) жарым-жартылай жана толук креолизацияланган тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттер жана алардын аткарган кызматтары көрсөтүлдү;

9) креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграфемалык, супраграфемикалык, синграфемикалык жана топографемикалык элементтердин теориялык маселелери иликтенип, алардын информативдик-экспрессивдик кызматы тиешелүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланып берилди.

**Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин
тизмеси:**

1. Танаева, Н. Ш. Паралингвистикалык каражаттар “Сынган кылыч” романында [Текст] / Н. Ш. Танаева // ЖАМУнун жарчысы. - Жалал-Абад, 2012. -№1(26) II бөлүм. -222-224-бб. (285б.).
2. Танаева, Н. Ш. “Сынган кылыч” романындагы көрсөтүүчү вербалдык эмес каражаттар [Текст] / Н. Ш. Танаева // И. Арабаев атындагы КМУ жарчысы. -Бишкек, 2014. Чыгарылышы 13. -149-153-бб. (203б.). www.arabaev.kg
3. Танаева, Н. Ш. “Сынган кылыч” романындагы толуктоочу-тактоочу вербалдык эмес каражаттар [Текст] / Н. Ш. Танаева // И. Арабаев атындагы КМУ жарчысы. -Бишкек, 2014. Чыгарылышы 13. -154-162б.б. (203 б.) www.arabaev.kg
4. Танаева, Н. Ш. "Сынган кылыч" романындагы символикалык жана элестүү вербалдык эмес тилдик каражаттардын берилиши [Текст] / Н. Ш. Танаева // Ош МУнун Жарчысы. -2013. -№4, 45-49-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29028642>
5. Танаева, Н. Ш. Коммуникация менен семиотиканын карым-катышы Кыргыз тили жана адабияты [Текст] / Н. Ш. Танаева // К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык Университеттеринин илимий-практикалык басылмасы. -2016. -№29. -148-151-б.б. (131 б.).
6. Танаева, Н. Ш. Символические жесты в художественных произведениях [Текст] / Н. Ш. Танаева // Проблемы современной науки и образования. -2017. -№11 (93). -С. 47-50 (92 с.).
7. Танаева, Н. Ш. Роль и значение невербальных средств общения в художественных текстах (на материале исторического романа Т. Касымбекова “Сломанный меч” [Текст] / Н. Ш. Танаева // Вестник науки и образования. - 2017. -№4 (28). -С. 83-86 (116 с.).
8. Танаева, Н. Ш. Симптоматикалык жаңсоолордун көркөм текстте сүрөттөлүшү [Текст] / Н. Ш. Танаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2019. -№2. 165-168-бб. (186 б.)
9. Танаева, Н. Ш. Non – verbal elements in art works. Научный аспект. - Москва, -2020. -№1. -С.192-197. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42719100>
10. Танаева, Н. Ш. To the question of non-verbal means of communication in artistic texts. Научный аспект. -Москва, 2020. -№1. –С.197-203. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42719101>
11. Танаева Н. Ш., Кенжебаев Д. О. Вербалдык эмес компоненттердин көркөм тексттин тутумунда аткарган факультативдик кызматы [Текст] / Н. Ш. Танаева, Кенжебаев Д. О. // ALATOO ACADEMIC STUDIES. -2021. -№2. 264-271 бб. (379 б.).

12. Танаева Н. Ш., Жеңишова С. Ж. Креолизацияланган тексттердин семантикалык структурасындагы вербалдык жана вербалдык эмес компоненттер [Текст] / Н. Ш. Танаева, Жеңишова С. Ж. // ALATOO ACADEMIC STUDIES. -2021. -256-263 бб., (379 б.).

Танаева Нургуль Шарабидиновнанын “Вербалдык эмес каражаттардын көркөм текстте маалымат берүүчүлүк өзгөчөлүгү” деген темада 10.02.01. – кыргыз тили адистиги боюнча филологиялык илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *вербалдык эмес каражаттар, паралингвистика, фонация, кинесика, гаптика, окулесика, ымдоо-жаңсоо, көркөм текст, экстралингвистикалык фактор, креолизация.*

Илимий изилдөөнүн объектиси катары вербалдык эмес каражаттардын концептуалдык жана прикладдык өңүттөрүнөн изилдөөгө алына турган маселелер, ошондой эле креолизацияланган тексттердин тутумундагы параграфемикалык элементтер алынды.

Илимий изилдөөнүн предметин вербалдык эмес компоненттердин көркөм тексттин тутумунда аткарган кызматы түздү.

Изилдөөнүн максаты. Вербалдык эмес каражаттардын изилденүү тарыхын сыпаттап жазуу менен алардагы концептуалдык жана прикладдык көз караш, өңүттөргө токтолуу, вербалдык эмес компоненттердин кызматтарын көркөм чыгармалардан алынган үзүндүлөр аркылуу иллюстрациялап берүү, алардын функционалдык-семантикалык, коммуникативдик потенциалын, классификацияланыш өзгөчөлүктөрүн, көркөм жана креолизацияланган тексттердин тутумунда аткарган кызматтарын изилдөө ишибиздин негизги максаты катары эсептелет.

Изилдөөдө методдору. Изилдөө ишинде сыпаттама, таза тилдик, стилистикалык, филологиялык жана семиотикалык, структуралык-функционалдык анализдердин элементтери, анализ жана синтез жана башка катар методдор колдонулду.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы. Вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн концептуалдык жана прикладдык өңүттөрүнүн, көркөм тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин социотивдик, эмотивдик, волонтиативдик, коммуникативдик, аппелятивдик, жана башка бир катар кызматтарынын иликтениши, вербалдык эмес каражаттардын маалымат туюндуруу өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлүшү боюнча классификациясынын сунушталышы, жарым-жартылай жана толук креолизацияланган тексттердин тутумундагы вербалдык эмес компоненттердин информативдик-экспрессивдик кызматынын кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгач изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды лексикология, когнитивдүү лингвистика, тексттин лингвистикасы, лингвостилистика, көркөм текстке лингвистикалык илик жүргүзүү, риторика, кеп маданияты, вербалдык эмес семиотика курстары боюнча лекциялык курстарды жана семинардык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Танаевой Нургуль Шарабидиновны на тему «Особенности выражения информации невербальных средств в художественном тексте», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01–кыргызский язык

Ключевые слова:*невербальные средства, паралингвистика, фонация, кинесика, гаптика, окулесика, жесты, художественный текст, экстралингвистикалык фактор, креолизация.*

Объект исследования – вопросы, касающиеся концептуальных и прикладных основ исследования невербальных средств, а также параграфемические элементы в структуре креолизованных текстов.

Предметом исследования выступают функции невербальных компонентов в семантической структуре художественных текстов.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в выявлении концептуальных основ и прикладных аспектов невербальных средств путем описания истории их изучения, а также в раскрытии функционально-семантической природы, коммуникативного потенциала и в описании принципов классификации, особенностей функционирования невербальных компонентов на примере конкретных языковых иллюстраций, взятых из художественных и креолизованных текстов.

Методы исследования. В исследовании были использованы такие методы, как описательный метод, чисто лингвистический, стилистический, филологический, семиотический методы, а также элементы структурно-функционального метода, методы анализа и синтеза и ряд других методов.

Научная новизна результатов исследования заключается в изучении социативной, эмотивной, волюнтативной, коммуникативной, апеллятивной функций невербальных компонентов, а также их функций, таких как дублирование, контрадикция, субституция, дополнение, акцентирование, регулирование на примере конкретных языковых иллюстраций, в разработке авторского варианта классификации невербальных средств по характеру выражаемой им информации, а также в рассмотрении, на примере фактов и материалов кыргызского языка, информативно-экспрессивной функции невербальных компонентов в структуре частично и полностью креолизованных текстов.

Область применения. Результаты, выводы, полученные в ходе исследования, могут найти свое применение в процессе проведения лекционных и семинарских занятий по таким предметам, как лексикология, когнитивная лингвистика, лингвистика текста, стилистика, лингвистический анализ художественного текста, риторика, культура речи и невербальная семиотика.

ABSTRACT

of Nurgul Sharabidinovna Tanayeva thesis paper on the subject "Nonverbal means information expression features in a literary text", submitted for the degree of Ph.D. Candidate in Philology in the specialty 10.02.01 - Kyrgyz language

Keywords: *nonverbal means, paralinguistics, phonation, kinesics, haptics, oculesics, gestures, artistic text, extralinguistically factor, creolization.*

The object of the research is issues related to the conceptual and applied foundations of the study of nonverbal means, as well as paragraph elements in the structure of creolized texts.

The subject of the research is the functions of nonverbal components in the semantic structure of literary texts.

The purpose of the study. The purpose of the thesis is to identify the conceptual foundations and applied aspects of nonverbal means by describing the history of their study, as well as to reveal the functional and semantic nature, communicative potential and to describe the principles of classification, features of the functioning of nonverbal components by the example of specific language illustrations taken from artistic and creolized texts.

Research methods. The study used such methods as the descriptive method, purely linguistic, stylistic, philological, semiotic methods, as well as elements of the structural and functional method, methods of analysis and synthesis, and a number of other methods.

The scientific novelty of the research results lies in the study of the sociative, emotive, voluntative, communicative, appellative functions of nonverbal components, as well as their functions, such as duplication, counterdiction, substitution, addition, accentuation, regulation on the example of specific language illustrations, in the development of the author's version of the classification of nonverbal means by the nature of the information expressed by them, as well as in consideration, by the example of facts and materials of the Kyrgyz language, the informative and expressive function of nonverbal components in the structure of partially and fully creolized texts.

Scope of application. The results and conclusions obtained in the course of the study can be applied in the course of lectures and seminars on such subjects as lexicology, cognitive linguistics, text linguistics, stylistics, linguistic analysis of literary text, rhetoric, speech culture and non-verbal semiotics.

Ченеми 60x84 1/16.
Көлөмү 1,5 б.т. Кагаз офсет.
Офсеттик басуу. Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к., 101
т. 0 708 058 368